

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРАЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2023. 10(1)
ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген. Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (дүниежүзі және Қазақстан тарихы), деректану және тарихнама, археология, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2022
© Авторлар ұжымы, 2023

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры (Қазақстан).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аяған Бүркітбай Ғелманұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан).

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан).

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан).

Вернер Кунтһиа (Werner, Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті, (АҚШ).

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ).

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан).

Қожамжарова Дария Пернешқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан).

Кожирова Светлана Басиевна — саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті, (АҚШ).

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. (Қазақстан).

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан).

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы — филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан).

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kùltür Arařtırma Merkezi. (Түркия).

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва).

Самашев Зайнолла Самашұлы — археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР ҒЖБМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан).

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан).

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан).

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан).

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан).

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы — PhD, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Астана қаласындағы филиалының директоры. (Қазақстан).

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан).

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Жәлиқызы Раушан — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының кіші ғылыми қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации: № 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки: история (всемирная история и история Казахстана), источниковедение и историография, археология, этнология, антропология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz>

© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2023
© Коллектив авторов, 2023

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан).

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан).

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МНВО РК (Казахстан).

Аяган Буркитбай Гелманович — доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МНВО РК (Казахстан).

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет, (США).

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) — PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет, (США).

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан).

Карибаев Берекет Бахытжанович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан).

Кожамжарова Дария Пернешовна — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова (Казахстан).

Кожирова Светлана Басиевна — доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан).

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая. (Казахстан).

Кумеков Болат Ешмухамбетович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан).

Матыжанов Кенжехан Слямжанович — доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан).

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция).

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет (Литва).

Самашев Зайнолла Самашевич — археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А. Маргулана КН МНВО РК (Казахстан).

Сыдыков Ерлан Батгашевич — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан).

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК (Казахстан).

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан).

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Козыбаева Махаббат Маликовна — PhD, директор филиала в г. Астана Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан).

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан).

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Жалиқызы Раушан — младший научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM “Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology” of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. 14602-ИА dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history (world history and history of Kazakhstan), source studies and historiography, archeology, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Journal website: <https://edu.e-history.kz>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, 2023

© Group of authors, 2023

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK (Kazakhstan).

EDITORIAL BOARD

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan).

Ayagan Burkitbai Gelmanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State SC MSHE RK (Kazakhstan).

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university, (USA).

Golden Kathie Stromile — PhD, Mississippi Valley State University (USA).

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan).

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Kozhamzharova Daria Perneshovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan).

Kozhirova Svetlana Bassievna — Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan).

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas, (USA).

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Abai Kazakh National Pedagogical University. (Kazakhstan).

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan).

Matyzyanov Kenzhekhan Slyamzhanovich — Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan).

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford (UK).

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey).

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania).

Samashev Zainolla Samashevich — archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology SC MSHE RK (Kazakhstan).

Sydykov Erlan Battashevich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan).

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan).

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan). E-mail:aina__78@mail.ru

ACADEMIC EDITOR

Kozybayeva Makhabbat Malikovna — PhD, Director of Astana branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan).

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

EXECUTIVE SECRETARY

Zhalikyzy Raushan — Master in humanitarian sciences, junior researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan). E-mail: rosh85@mail.ru

Published in the Republic of Kazakhstan
 Edu.e-history.kz
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 10. Is. 1, pp. 41–52, 2023
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20.
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_33_1_41-52

THE ROLE OF THE NATIONAL INTELLIGENTSIA IN THE PREPARATION OF TEXTBOOKS IN KAZAKH LANGUAGE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

Ardak Nurmukhambetov

¹Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts (127, Panfilov Str. 050000, Kazakhstan)

Doctor PhD

 <https://orcid.org/0000-0003-1587-5806>. E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

© Nurmukhambetov A.A., 2023

Abstract. *Introduction.* The Bolsheviks, who came to power after the October Revolution, made radical changes in the field of education. Secular education was introduced, and the work of traditional educational institutions operating in the Kazakh steppe was limited. Madrassas and schools that performed their task in the traditional Kazakh society were classified as institutions of confessional education. As a result, schools corresponding to the secular education system began to open in the Kazakh land. In the early years, many problems were encountered. The shortage of buildings and the material and technical condition of the schools were in very serious condition. Also, one of the important tasks was the lack of textbooks in the Kazakh language. *Goals* – to determine the contribution of national figures to the writing of textbooks in the Kazakh language. Reviewing the list of textbooks that should have been written according to the plan. Assessment of the participation of the national intelligentsia in the preparation of textbooks in the Kazakh language. *Results.* The article reveals the history and features of textbooks written at the beginning of the twentieth century by A. Baitursynov, M. Tynyshpayev, Kh. Dosmukhamedov, S. Asfendiyarov, etc. *Conclusions.* Along with the writing of textbooks, Kazakh versions of scientific terms were formed by national figures. They were able to make a great contribution to the transformation of the Kazakh language into the language of science. Textbooks in the Kazakh language are written taking into account national values and national characteristics.

Keywords: secular education, textbook, national figures, school, regulations, people's Commissariat of Education, terms, system

For citation: Nurmukhambetov A.A. The role of the national intelligentsia in the preparation of textbooks in Kazakh language in the early XX century // Edu.e-history.kz. 2023. Vol. 10. No. 1. Pp. 41–52. DOI: [10.51943/2710-3994_2023_33_1_41-52](https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_33_1_41-52).

XX ҒАСЫР БАСЫНДА ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ОҚУЛЫҚТАР ДАЙЫНДАУДАҒЫ РӨЛІ

Ардақ Амангелдіұлы Нұрмұхамбетов

¹Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы (Панфилов көш., 127-үй, 050000. Алматы, Қазақстан Республикасы)

PhD доктор

 <https://orcid.org/0000-0003-1587-5806>. E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

© Нұрмұхамбетов А.А. 2023

Аңдатпа. *Кіріспе.* Қазан революциясынан кейін билікке келген большевиктердің білім саласына түбегейлі өзгерістер енгізді. Зайырлы білім беру ісі қолға алынып, қазақ даласында өз қызметін атқарып келген дәстүрлі білім беру мекемелерінің жұмыстарына шектеу қойылды. Дәстүрлі қазақ қоғамында өз міндетін толыққанды атқарып келген медреселер мен мектептерді конфессионалды білім беру мекемелері қатарына жатқызылды. Нәтижесінде қазақ жерінде зайырлы білім беру жүйесіне сай келетін мектептер ашыла бастады. Алғашқы жылдары кедергісін келтірген жайттар көптеп кездесті. Ғимараттардың жетіспеушілігі мен мектептердің материалдық-техникалық жағдайлары өте ауыр жағдайда болды. Сонымен қатар маңызды міндеттердің бірі қазақ тіліндегі оқулықтардың жетіспеушілігі болды. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* — XX ғасыр басында қалыптасып ұлт қайраткерлері қазақ тіліндегі оқулықтарды жазу ісіне қосқан үлестері және жазылуы тиіс болған оқулықтардың тізімін айқындау. Жоспарға сай орындалып, жарық көрген еңбектерді саралау арқылы, ұлт зиялыларының қазақ тіліндегі оқулықтарды даярлау ісіне қатысуына баға беру. *Нәтижелер.* Мақалада XX ғасыр басында жарық көрген және Қазақстандағы зайырлы білім беру жүйесінің дамуына үлес қосқан А. Байтұрсынұлы, М. Тынышпаев, Х. Досмұхамедов, С. Асфендияров және тағы да басқа ұлт зиялыларының оқулықтарының жазылу тарихы мен ерекшеліктері ашылады. *Қорытынды.* Ұлт қайраткерлері оқулықтарды жазумен қатар, ғылыми терминдердің қазақша баламаларын да қалыптастырды. Қазақ тілін ғылым тіліне айналдыру ісіне үлкен үлес қоса алды. Қазақ тіліндегі оқулықтар ұлттық құндылықтар мен ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып жазылды.

Түйін сөздер: зайырлы білім, оқулық, ұлт қайраткерлері, мектеп, ереже, Ағарту халық комиссариаты, терминдер, жүйе

Дәйексөз үшін: Нұрмұхамбетов А.А. XX ғасыр басында ұлт зиялыларының қазақ тіліндегі оқулықтар дайындаудағы рөлі // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 41–52. (Қаз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_41-52.

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ПОДГОТОВКЕ УЧЕБНИКОВ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Ардақ Амангельдыевич Нурмұхамбетов^{1*}

¹Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова (ул. Панфилова, д. 127, 050000 Алматы, Республика Казахстан)

PhD доктор

 <https://orcid.org/0000-0003-1587-5806>. E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

© Нұрмұхамбетов А.А., 2023

Аннотация. *Введение.* Большевики, пришедшие к власти после Октябрьской революции, внесли радикальные изменения в сферу образования. Было введено светское образование, ограничена работа традиционных образовательных учреждений, осуществлявших свою деятельность в казахской степи. Медресе и школы, выполнявшие свою задачу в традиционном казахском обществе, были классифицированы как учреждения конфессионального образования. В результате на казахской земле стали открываться школы, соответствующие светской системе образования. В первые годы возникало много проблем. Наблюдалась нехватка зданий и материально-техническое состояние школ было плохим. Также одной из важных задач стала нехватка учебников на казахском языке. *Цель и задачи исследования* — определить вклад национальных деятелей в написание учебников на казахском языке. Рассмотрение списка учебников, которые должны были быть написаны по плану. Оценка участия национальной интеллигенции в подготовке учебников на казахском языке. *Результаты.* В статье раскрывается история и особенности учебников, написанных в начале XX века А. Байтурсиновичем, М. Тынышпаевым, Х. Досмухамедовым, С. Асфендияровым и др. *Выводы.* Наряду с написанием учебников национальными деятелями были сформированы казахские версии научных терминов. Они смогли внести большой вклад в превращение казахского языка в язык науки. Учебники на казахском языке были написаны с учетом национальных ценностей и национальных особенностей.

Ключевые слова: светское образование, учебник, национальные деятели, школа, положение, Народный комиссариат просвещения, термины, система
Для цитирования: Нурмухамбетов А.А. Роль национальной интеллигенции в подготовке учебников на казахском языке в начале XX века // Edu.e-history.kz. 2023. Т. 10. № 1. С. 41–52. (Каз.) DOI: 10.51943/2710-3994_2023_33_1_41-52.

Кіріспе

XX ғасыр басында орын алған саяси өзгерістерден кейін билікке келген большевиктер білім саласына үлкен өзгерістер енгізді. Зайырлы білім беру жүйесіне артықшылықтар беріп, мектептердің жаңа үлгісі ашылды. Алғашқы жылдары түрлі қиындықтар орын алды. Солардың бірі мектептерді оқулықпен қамтамасыз ету мәселесі болды. Орын алған қиындықтарды шешу мақсатында ұлт қайраткерлері жаңа жүйеге сай оқулықтар жазу ісін қолға алды. Арнайы комиссия құрылып, жазылуы тиіс оқулықтардың нақты жоспары қабылданды. Жоспарға сай ұлт қайраткерлері қажетті оқулықтарды жазып, ғылыми қауымдастыққа танымал оқулықтарды қазақ тіліне аударды. Қазақ тілінде жарық көрген оқулықтар оқушыларға мол мәлімет беріп қана қоймай, қазақ тілін ғылым тіліне айналдыруға талпыныстар жасалды. Ұлт қайраткерлері енгізген қазақ тіліндегі ұғымдар мен терминдер күні бүгінге дейін қолданыста.

Материалдар мен әдістер

Мақалада тарих ғылымымен қатар қоғамдық ғылым салаларына белгілі бірқатар әдістер қолданысқа ие болды. Мәселеге қатысты материалдардың үлкен бөлігі архив құжаттары болып табылады. Құжаттардағы мәліметтерді өзара салыстырмалы талдап, мәселенің жан-жақты ашылуына көңіл бөлінді. Басшылыққа алынған принциптердің бірі объективтілік болды. Мәселенің шынайы сипатталуына мән бере отырып, нақты тұжырымдар жасалды. Әрине біз кез-келген деректердің әлеуметтік табиғатына ерекше мән бердік. Өйткені көптеген деректер коммунистік идеология үстемдік етіп тұрған тарихи кезеңде пайда болған. Мұндай деректерді сыни талдай отырып, жасырын мәліметтерді де табуға әрекеттер жасалды.

Талқылау

XX ғасыр басындағы ұлт қайраткерлерінің қазақ тіліндегі оқулықтарды даярлау ісіне атсалысуы, қабылданған жоспарлар мен жарық көрген оқулықтардың ерекшеліктері туралы мәліметтердің үлкен бөлігі Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің қорларында сақталған. № 14, № 2057, 2057, № 693 қор құжаттары ұлт қайраткерлерінің қызметін айқындайды. Сонымен қатар ғылыми-зерттеу жұмысы барысында Оңтүстік Қазақстан облысының мемлекеттік архивінің № 1169 қор құжаттары мен Ресей Федерациясының мемлекеттік архивінің № 2306 қор құжаттары пайдаланылды.

XX ғасыр басындағы ұлт қайраткерлерінің дайындаған оқулықтарының түпнұсқаларымен қатар, кейінгі жылдары қайта басылған оқулық нұсқалары пайдаланылып, жан-жақты талданды. Атап айтқанда А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, Х. Досмұхамедұлы, С. Асфендияров, М. Тынышпаев, Т. Шонанұлы, Ә. Ермеков, Ж. Кудерин, Қ. Кемеңгерұлы сынды ұлт зиялыларының оқулықтарымен жүйелі танысып, ерекшеліктері анықталды. Әрине аталған мәселеге қатысты бірқатар ғылыми-зерттеу жұмыстары да жарық көрген болатын. Мақала барысында аталған ғылыми-зерттеу жұмыстарының мәліметтері пайдаланылып, жетекші ойлары мен ұстанымдары басшылыққа алынды.

Нәтижелер

Зайырлы білім беру жүйесіне сай жарық көрген оқулықтардың XX ғасыр басындағы қазақ қоғамын алға дамыту мен оқушылардың таным деңгейінің өсуіне үлкен ықпал етті. Қазақстанда кеңестер билігінің орнауымен қоғамдық өмірдің барлық саласы түбегейлі өзгерістерге ұшыраған болатын. Әсіресе түбегейлі өзгерістер білім беру саласын күтіп тұрды. Жалпы қазақ даласында білім беру ісіне ерекше көңіл аударылғаны белгілі. Ұзақ жылдар көлемінде бұл міндетті мектептер мен медреселер дұрыс атқарып келгені белгілі. Әлеуметтік жіктелістеріне қарамастан бүкіл қазақ қоғамын қамти алған бұл білім мекемелерінің шынайы қызметтері туралы пікір әсіресе кеңестік билік жылдарында қатты бұрмаланды. Мысалы, мектеп–медресе тек діни бағытта білім берген мекеме болғандығы туралы пікір тарихнамаға берік орнықты. Алайда мектеп-медреселерде арифметикамен қатар өзге де қажетті пәндердің оқытылғандығы туралы пікірлер назардан тыс қалды. Тек медреселік білімі ғана бар тарихи тұлғаларымыздың араб, парсы және түрік тілдерін жетік білгендігін ескерсек, дәстүрлі қазақ қоғамындағы мектеп-медреселер балалардың білімді болып қалыптасуына үлкен үлес қосқандығы байқалады. Мектеп–медреселердің жұмысы көп жағдайда білім беретін ұстаздың кәсіби дайындығына байланысты болып отырды. Қазақстан аумағындағы барлық мектеп-медреселердің ортақ жұмыс жоспарының болмауы да оның басты кемшіліктерінің бірі саналды. Алайда мұндай мәселелер дәстүрлі білім беруге бағытталған мектеп-медресе жұмыстарының қызметіндегі оң нәтижелерді толыққанды жоққа шығара алмайды.

Азамат соғысы аяқталған соң, Алаш-Орда үкіметі төңірегіне жиналған ұлт қайраткерлерін большевиктер жағына шығару жұмыстары басталды. Бүкілресейлік Орталық атқару комитетінің 1919 жылдың 4 сәуіріндегі қаулысына сай бұрынғы Алаш–Орда үкіметінің мүшелерін кеңестік жұмыстарға алып, мүлдем қудалауға тыйым салынды (ҚР ОМА. 14-қ. 3-т. 4-іс. 3–5-пп.). Ұлт зиялылары қазақ тіліндегі мектеп оқулықтарын даярлау ісіне үлкен үлестерін қосты. Қазақстандағы зайырлы білім беру жүйесінің енгізілуі жағдайында үлкен жұмыстарды атқарған зиялы қауым өкілдерінің бірі де Ахмет Байтұрсынұлы болды. Білім беру үдерісін жетілдіру, оқулық мәселесі, орта біліммен қатар, кәсіптік техникалық білім беру сынды сол заманның өзекті мәселелерінің барлығын шешуге тырысқан ол 1921 жылдың ақпан айында жалпықазақтық оқу және ағарту конференциясын ұйымдастырды. Талқыланған өзекті мәселелер қатарында оқулық мәселесі де болған. Нәтижесінде осы жылдан кейін жалпы білім беретін мектептерді

әдістемелік құралдар, оқулықтармен қамтамасыз ету бағытындағы жұмыстар белсенді жүре бастады. Жергілікті халық үшін кітап шығару ісі бойынша ғылыми комиссия құрылады. 1921 жылдың 21 сәуірінде сол комиссия жұмысының жоспары жарияланды. Сол жоспарға қарасақ, 1921 жыл мен 1922 жылдар аралығында бірқатар оқулықтар мен оқу құралдары және әдеби шығармалар жариялануы тиіс болды:

1. Ахмет Байтұрсынұлы:
  - Қазақ әліппесі;
  - Қазақ тілінің грамматикасы I бөлімі;
  - Қазақ тілінің грамматикасы II б;
  - Ана тілі бойынша әдістемелік жазбалар.
2. Міржақып Дулатов:
  - Арифметика бойынша есептер I бөлім;
  - Арифметика бойынша есептер II бөлім;
  - Қазақ хрестоматиясы.
3. Тоқтабаев «Жалпы география»
  - Түркістан географиясы.
4. Х. Досмұхамедұлы:
  - Табиғаттану;
  - Зоология I бөлім;
  - Зоология II бөлім.
5. Басмарин. Что такое грамматика и молния. Научно-популярный очерк.
6. Қазақ ертегілері мен эпостарының жеті шығарылымы.
7. Өлеңдердің жеті жинағы (Байтұрсынов, Дулатов, Дөнентаев, Қарашев, Жұмабаев және т.б).
8. Абайдың өлеңдер жинағы.
9. Қазақ ақындарының лирикалық шығармаларын жариялау жоспарланды (ОҚО МА. 1169-қ. 12-т. 46-іс. 121-п.). Аталған жоспар ұлт қайраткерлерінің мектептерді зайырлы білім беру жүйесіне сай келетін оқулықтармен қамтамасыз ету бағытындағы алғашқы қадамдары болды.

Комиссия мүшелері өте ауқымды жұмыстар атқарды. Жоспардың ішінде комиссия ерекше мән бергені мектеп оқулықтарын даярлау ісі болған. Осы мақсатта мұғалімдер мен шығармашылық жұмыстармен айналыса алатын адамдардың жиындарын өткізіп, қандай оқулықтар қажет екендігі анықталды. Аударылуы тиіс оқулықтар топтастырылып, ғылыми терминологияны қалыптастыру үшін арнайы адамдарға да тиісті тапсырмалар берілді. Комиссия алдында тұрған тағы бір маңызды мақсаттардың бірі — А. Диваевтан сатып алған қазақ халқының әдебиеті мен этнографиясына қатысты мәліметтерді жүйелеу, тізімдеу ісі саналды. Аталған мәліметтер 1920 жылы Сырдария мен Жетісу өлкесіне жасалған ерекше экспедиция барысында жиналған болатын. Нәтижесінде 1921 жылдың өзінде біз жоғарыда атап өткен оқулықтардың басым көпшілігі баспаға берілді. 1921 жылы Семей қаласынан Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» еңбегі жарияланды. Сондай-ақ Міржақып Дулатұлының «Есеп құралы» да осы жылы жарияланған болатын. Атап өтетін жайттардың бірі — аталған еңбектер осыған дейін Орынбор қаласынан басылып шыққан болатын. Қазақ тілінің оқу заңдылықтарына қатысты Ахмет Байтұрсынұлының еңбегінің мазмұны 1917 жылдан кейінгі саяси жағдайға байланысты өзгеріске ұшырады. Патшалық Ресей билігі тұсында 1914 жылы жарық көрген «Оқу құралы» оқулығында келтірілген мысалдар большевиктердің саяси ұстанымдарына сай келмегені анық. Сол себепті де 1921 жылы шыққан «Оқу құралы» еңбегінің мазмұны арнайы тексерістен өтті. 1922 жылы баспа меңгерушісі Н. Төрекұловтың Ресей кеңестік федеративті

социалистік республикасының Халық ағарту комиссариаты жанындағы ұлттық азшылық кеңесіндегі Розенге жолдаған хатында Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» атты еңбегіне пікірін білдірген. Хатта А. Байтұрсынұлы оқулығының мазмұны жаңа саяси жүйенің талаптарына сай түзетілгені көрсетіліп, қайта басылып шыққан 70 беттік бұл еңбектің бұрынғы басылымдардан қарағанда кемшілігі жоқ екендігі айтылады. Ең бастысы жаңа шыққан еңбектен діни терминдер мен ұғымдар алынып тасталған. Сондықтан бұл шыққан еңбек Кеңестік мектеп үшін тиімді болатындығына ерекше назар аударылған. Шындығында Ахмет Байтұрсынұлы қазақ балаларын оқытуға тиімді болатын етіп жаңа мәтіндер қосқан болатын. Дегенмен жаңа оқулыққа қойылатын жаңа талаптардың да бар екендігін атап өтіп, оларды төмендегідей жіктеді:

– «Балалардың түсінігі қабылдайтындай етіп, кеңестік қоғамға тән белгілерді енгізу керек. Өйткені мұндай белгілер мүлдем жоқ;

– Кітаптағы «Ұйқышы (52–53 беттер), «Үлеске ұсталық» (67 бет) сияқты әңгімелерді алып тастау қажет. Өйткені бұл әңгімелер қазақ баласын діни міндеткерліктен азат және интернационалдық бағытта қалыптасуына кедергісін келтіреді;

– Келесі шығатын оқулықты шығарар кезде сурет сынды қосымшаларды пайдалану керек. Жаңа шыққан оқулықта суреттер мүлдем жоқ» деген болатын (РФ МА. 2306-қ. 1-т. 1920-іс. 4-п.). Бұл большевиктердің билігі орнаған алғашқы жылдары Ахмет Байтұрсынұлы сынды ұлт қайраткерлерінің еңбектеріне деген сенімсіздіктің болғандығын көрсетеді.

1917 жылдың қазан революциясына дейін жарық көрген еңбектердің бірі Міржақып Дулатұлының «Есеп құралы» оқулығы болды. 1914 жылы Орынбор қаласында орналасқан «Дін мағишат» деп аталатын баспаханадан шыққан болатын. Аталған оқулық та қазан революциясынан кейін большевиктік биліктің ықпалына сай түзетілді. 1922 жылы және 1927 жылы Қазақстан мемлекеттік баспасөзінен бастауыш мектептерінде екі жыл оқытылатын оқулық ретінде басылып шықты. Оқушыларға арналған бұл кітаптың бір ерекшелігі қазақ тіліне жаңа ұғымдар мен терминдердің қолданысы десек те болады. Міржақып Дулатұлы қолданған математикалық терминдер күні бүгінге дейін пайдаланып келеміз. Қосу мен алу, көбейту мен бөлу, ондықтар мен жүздіктер сынды ұғымдар сол еңбекте алғаш қолданысқа ие болған. Кітап Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» сынды бірнеше рет қайта басылып шыққан. Әрине алғаш шыққан оқулықтардың сапасы бүгінгі оқулықтар сынды болмаса да, Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ұлт қайраткерлерінің оның барынша заман талаптарына сай болуына көңіл бөлді. Тіпті сол жылдары араб емлесінде жазуға арналған пернетақтаның өзін табу өте қиын болды. Осы мақсатта Ағарту ісінің халық комиссары болған Ахмет Байтұрсынұлы осындай пернетақтасы бар жазу құрылғыларын алу мақсатында Қазан және Уфа қалаларында да іс-сапарда болған (Батырханова және т.б., 2019: 128). Алғаш жарық көріп, жаңадан ашылған қазақ мектептеріне берілген оқулықтар қазақ тілінде жарық көрді. Жалпы ұлт қайраткерлері оқулықтардың тіліне ерекше мән берген. Мысалы, Міржақып Дулатұлы оқушылардың бастауыш мектеп оқушыларына арналған оқулықтардың ана тілінде болуына ерекше назар аударды. Өйткені оқулықтар өз ұлтының болмысы мен ерекшеліктерін, тұрмысы мен дүниетанымын ескере отырып жазылып, оқытылғанда ғана оқушының бойында ұлттық рух сіңеді деген пікірді басшылыққа алған. Бастауыш мектепте ұлттық рухы бойына дарыған оқушылар қай елдің немесе ұлттың мектептерінде білім алса да, ұлттық рухы ешқашан жасымайтын болады деген пікірі күні бүгінге дейін өзекті деп санаймыз (Тілешов, Қамзабекұлы, 2014: 15). Сондықтан да болар өзінің «Есеп құралы» оқулығында келтірген мысалдары ұлттық құндылықтар мен ерекшеліктермен тығыз байланыста беріледі. Мысалы, бастауыш сыныптарында оңға дейінгі сандарды қосу сынды мысал есептерде «асық» санау арқылы түсіндірді. Ал алу, көбейту сынды амалдарды орындауды үйретуге бағытталған есептер барысында төрт түлік малдарды мысалға келтіру арқылы үйретуге тырысты. «Есеп құралы»

еңбегінде мысал есептерде Міржақып Дулатұлы Тоқтамыс, Абылай, Бөгенбай есімдерін жиі пайдаланады. Мұның өзі тарихи сананы қалыптастыру бағытында автордың керемет шешімі болған (Дулатұлы, 2013: 113–153). Әрине автор өз кезегінде ұлттық құндылықтармен қатар, орын алған жағдайлар мен заман ағымына сай болу мәселесін де назардан шығармады. Ана тілімен қатар, оқушылардың орыс тілін де жетік меңгеру керектігін баса атап өткен. Оның себептерін заң мен мерзімді басылымдардың орыс тілінде екендігін айта келе, адамның қоғамда өз орнын табуы үшін орыс тілі қажет деп түйіндеді (Дулатұлы, 2013: 71–72). Міржақып Дулатұлының оқулығы қарапайымнан күрделіге өту принципі ерекше сақталған еңбектердің бірі. «Әуелгі онның ішіндегі сан» деп аталатын бөлімінде бірден онға дейін санау, содан соң оннан бірге қарай кейін санау, әуелгі ондықтың ішіндегі сандарды қосу, әуелгі ондықтың ішіндегі сандарды кемітуден басталады. Бұл ретте Міржақып Дулатұлы мұғалім үшін осы математикалық амалдардың белгісінің қалай жазылатындығын үйретуге дейін нұсқаулықтар береді. Қосу және алу амалдары бар мысал есептерді де балалардың жас шамасына сай етіп, қарапайым түрде бере білген. Кейіннен көбейту амалдарының орындалу жолдарын мысал есептермен беріп, қосу, алу және көбейту амалдарын тағы бір мысал есептер арқылы пысықтап, қайта бекітуге ерекше мән берген. Бөлу амалын бөлек қарастырып, осы төрт амалды тағы бір пысықтаған. Демек Міржақып Дулатұлы бастауыш сынып оқушыларының осы қарапайым математикалық амалдарды ғана емес, кез-келген тақырыптың толық бекітілгеніне ерекше мән береді. Қарапайым есептерден кейін барып қана, жүздің ішіндегі ондықтар есебіне көшеді. Сәйкесінше қайтадан жүздің ішіндегі ондықтарды қосу, алу, көбейту, бөлу амалдарын арнайы қарастырып, мысал есептермен бекітіп отыруға көңіл бөледі. Атап өткеніміздей, мысал есептер оқушылардың күнделікті өміріндегі таныс есімдер, белгілі шаруашылық түрлерінің ерекшеліктерін, ұлттық ойын түрлері сынды қазақ балаларына белгілі, қабылдауға жеңіл мысалдармен беруі сөз жоқ ұтымды тәсіл болды. Мысалы «Жоламанның 56 саулық, 35 тоқтысы бар. Ол күземнің алғашқы күні 27 саулығы мен 18 тоқтысын қыркып алды» дей келе, оқушылар үшін қыркылмай қалған түліктер санын табындар деген тапсырма беріледі. Оқушы үшін өздеріне таныс ахуалды мысал еткен мұндай қарапайым есептерді табу әрине салыстырмалы түрде жеңіл болған. Келесі екінші жылдыққа арналған «Есеп құралы» еңбегі күрделене түседі. Ендігі кезекте жүздіктер мен мың сан ішіндегі сандарды қосу, алу, көбейту мен бөлу амалдарын орындап, мысал есептері де күрделене түседі. Мысал есептерінде жекелеген мысалдарды орыс оқулықтарынан алған. Өйткені дюжина сынды сөздер аударылмастан беріледі. Керісінше кейбір сөздерді орысшадан тура аудармай, қазақшалауға тырысқан. Қазіргі таңда «Геометрия» пәнінде үшбұрыш деген пішін бар. «Есеп құралы» еңбегінде үшбұрышты «үшкіл» атауымен берген. Сонымен қатар көлемді анықтауда шаршы сантиметр және шаршы дүйім сөзін қолданады. Қазіргі таңда өлшемді білдіретін «дюйм» ұғымын Міржақып Дулатұлы қазақы «дүйім» сөзімен алмастырды. Әрине Міржақып Дулатұлы ХХ ғасырдың 20-30 жылдарының өзінде оқу үдерісінің түрлі белсенді әдіс-тәсілдер негізінде оқытуға көңіл аударды. Осы мақсатта оқулықтан бөлек әр оқушы өзіне қатты қағаздан «Есеп тақтасын» жасап алуын талап етті. «Есеп тақтасы» рим сандарымен белгіленген тоғыз баған және тоғыз жолдан тұратын кесте түрінде болды. Әр баған мен жолдың түйіскен жеріне түрлі ондық, бірлік сандар жазылды. Оқушылардың есеп шығару мүмкіндіктерін арттыру мақсатында әр бағандағы сандарды қосып, шешімін жаздырып отырды. Осылайша «Есеп тақтасы» арқылы сабақтан тыс уақытта да түрлі тапсырмалар берілді. Сөзсіз Міржақып Дулатұлының «Есеп құралы» еңбегі қарастырып отырған кезеңдегі зайырлы білім беру жүйесіне сай келетін оқулықтардың бірегейі болғандығы анық. Алдағы уақытта Алаш қайраткерінің математика саласындағы бірегей бастамалары қолдауға лайық. Қазақ тарихында өз есімдерін қалдырған тұлғаларды мысал есептер барысында қолдану сөзсіз оқушылардың тарихи санасының қалыптасуымен қатар, аталған тұлғалардың есімдерін келтіру сөзсіз оқушылардың сол тарихи кезең және тұлғаларымыздың тарихтағы

орнын іштей түйсінуге түрткі болар еді деп есептейміз. Сонымен қатар ғылыми терминдерді қазақшалау барысында оқушыларға жақсы таныс сөздерге артықшылықтар беруі де құптарлық.

1922 жыл мен 1923 жыл аралығында қазақ тілінде 14 оқулық дайындалды. Зайырлы білім беру жүйесіне сай қазақ тіліндегі оқулықтардың дайындалуына Түркістан Республикасы Халық ағарту комиссариатының шешімдері де ықпал етіп отырған. 1924 жылдың 21 ақпанында Республиканың Мемлекеттік Ғылыми кеңесінде Мемлекеттік баспа коллегиясының 16 ақпандағы қаулысына сай бірқатар оқулықтар мен оқу құралдарды баспа жоспарына енгізу көзделді. Оқулықтар мен оқу құралдары өзбек, қазақ және түрікмен тілдерінде жарық көруі тиіс болған. Мұндай оқулықтар қатарында География, Табиғаттану, бастауыш сыныптарына арналған орыс тілі оқулықтары бар. Өзбек тіліндегі оқулықтармен қатар, М. Жұмабаевтың «Бөбек» хрестоматиясы да жариялану жоспарланады (ОҚО МА. 1169-қ. 12-т. 66-іс. 54-п.). 1921 жылдың ақпан айында ұйымдастырылған жалпықазақтық оқу және ағарту конференциясынан кейін қабылданған жоспарға сай Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика», «Баланы тәрбие қылу жолдары» сынды еңбектері де жарыққа шыққан болатын.

XX ғасырдың 20-шы жылдарынан кейін қазақ тіліне қатысты Қ. Кемеңгеровтың «Оқу құралы» мен «Орысша–қазақша тілмаш» деп аталатын еңбектері жарық көрді. Сұлтанбек Қожанов та математика саласы бойынша «Есептану құралы» деп аталатын оқулығын шығарды. Бейімбет Майлин «Ересектерге арналған әліппе» атты оқулығын жазды. Осы жылдары шыққан еңбек авторлары ерекше мән берген мәселелердің бірі — ғылыми терминдерді қазақшалау болды. Қазақ тілін ғылым тіліне айналдыруды мақсат етті. Ғылыми терминнің мағынасын тура ашатын қазақша баламасын табу ісінің оңай емес екендігін ұлт қайраткерлері ерекше атап өтті. Мағжан Жұмабаев қазақ мектептерінде педагогика сынды пән болмағандықтан осы салаға қатысты ғылыми терминдердің қазақша нұсқасын дәл табу қиын мәселе екендігін атап өтеді. Өз еңбектерінде ғылыми терминдердің орнына қазақша мақалдар мен сөз тіркестерін жиі пайдалануға тырысады (Мажитаева, Қалыбаева, 2010: 142).

Жаңадан ашылып жатқан қазақ мектептерін түрлі әдістемелік нұсқаулықтар, мектеп оқулықтарымен қамтамасыз ету ісінде бірқатар ұлт қайраткерлері атсалысқан. Бұл әсіресе Ахмет Байтұрсынұлы Ағарту ісінің халық комиссары болған жылдары ерекше белсенді жүрген. Мысалы, қазақ тіліндегі мектеп оқулықтарын жазу ісінде Халел Досмұхамедұлының да сіңірген еңбегі зор. Мысалы, сол біз қарастырып отырған 1922 жылдан бастап мектеп оқулықтарын жазу ісін қолға алып, «Жануарлар» мен «Табиғаттану», сонымен қатар «Адамның тән тірлігі» сынды мектеп оқулықтарын жазып шығарды. Бұл еңбектердің маңыздылығы қазақ тіліндегі биология мен анатомия, сондай-ақ зоология мен физиология сынды ғылым салалары бойынша терминдер мен ұғымдарды қалыптасуы болып табылады. Х. Досмұхамедұлының өмірі мен қызметін зерттеу ісіне өзіндік үлесін қосқан зерттеуші Ф. Әнес Алаш қайраткерінің мектеп оқулықтарын даярлау ісіне атсалысқандығы туралы бірқатар мәліметтер береді. «Адамның тән тірлігі» деп аталатын оқулығына жазған алғысөзінде Х. Досмұхамедұлының XX ғасырдың 20–30 жылдары қазақ мектептеріне қажетті оқулықтарды дайындаудағы ролі анықталған. Х. Досмұхамедұлының 1922 жылы Ташкент қаласынан «Табиғаттану» және «Жануарлар» оқулығының I және II бөлімі, 1926 жылы Қызылорда және Мәскеу қалаларынан 2–3-ші басылымдары, 1928 жылы Қызылорда мен Мәскеу қалаларынан 3-ші басылымы, 1926 жылы Ташкент қаласынан «Жануарлар» оқулығының III бөлімі, 1927 жылы «Адамның тән тірлігі» сынды оқулықтары жарық көреді (Досмұхамедұлы, 2019: 4). Аталған еңбектердің ғылыми құндылығы өте жоғары. Оқулықтарындағы нақты ғылыми түсіндірмелермен қатар, ғылыми терминдердің қазақша нұсқаларын жасап шығару ісіне зор үлесін қосқан. Бұл ретте Х. Досмұхамедұлының кәсіби біліктілігін жоғары атап өтуіміз керек. Тіл ғылымы саласының заңдылықтары мен ерекшеліктерін де Х. Досмұхамедұлы терең білген. Сол себепті өзінің еңбектерін терминдердің жаңа қазақша нұсқаларының дұрыс — бұрыстығына қатысты көптеген

пікір білдірген. Аталған оқулықтарды жазу барысында да сол ғылым салаларындағы ғылыми терминдердің қазақша баламасын дәл тауып, ғылыми айналымға қосқан. Өзінің еңбегінде «барынша нағыз қазақ сөзін алу» және «ғылым атауларын түсінікті қылуға тырысқан» (Досмұхамедұлы, 2017: 6). «Адамның тән тірлігі» оқулығына келер болсақ, аталмыш еңбекте анатомия ұғымы, адам денесіндегі элементтері мен жалпы бітімі, ұлпа, ет, қан, мүше жүйелері, сүйек жүйесі, қан жүйесі, тыныс жүйесі, өкпе, қарын, ас, өте, тері, зәр шығару жүйесі және тағы да басқа адам мүшелерінің қызметі туралы көптеген ғылыми әлеуеті жоғары мәліметтер беріледі. Бір ерекшелігі Х. Досмұхамедұлы анатомия саласының ғылыми терминдердің қазақша баламаларын беруде бірегей тәсілді қолданған. Ғылыми терминдерді қазақша ұғыммен алмастырмай, керісінше ғылыми терминдерді қазақтың бір сөзі ретінде бұрмалаған. Мысалы «Адамның тән тірлігі» еңбегінде микроскоп ұғымы «мекрескеп», элемент сөзі «элемент», доктор – «доктыр», физиология – «пизиелогие» сөздерін кездестіреміз. Сонымен қатар оқулықта саулық сақтау білімі немесе кегиене, менерал сынды ұғымдар кездеседі. «Адам денесіндегі элементтер» тарауында қышқылтуым (оттегі), сутуым (сутегі), құлар (хлор), натыр (натрий), калый (калий), мегінез (магний), паспар (фосфор) атты элементтерді атап өткен. Бір қарағанда осы саладағы ғылыми терминдерді қазақша ыңғайға бұрмалау өрескел көрінуі мүмкін. Х. Досмұхамедұлы тіл ғылымының білгірі болғанын атап өттік. Ғылыми терминдерді тура айтылуы бойынша оқулықтарға енгізген жағдайда қазақ тіліне тән дыбысталу ерекшелігі бұзылатынын жақсы түсінді. Қазақ тілінің артикуляция және акустикалық ерекшеліктерінің өзгеретіндігі анық еді. Кірме сөздерді, кірме терминдер оқулыққа сол күйінде берілсе, ол жалпыхалықтық сипат алуы мүмкін және қазақ тілінің қолданыс заңдылығы да өрескел бұзылады деп есептеген. Сонымен қатар біздің пікірімізше, ғылыми терминдерді қазақшалау барысында өте сақтық керек. Қазіргі таңда ғылыми термин немесе қарапайым кірме сөздерді адам түсіне алмайтын сөздермен алмастыруға деген әрекеттерді байқаймыз. Тіпті естігенге тұрпайы сөздер де кездесіп жататындығы жасырын емес. Осы тұрғысынан келгенде Х. Досмұхамедұлы ұстанымы дұрыс. Х. Досмұхамедұлы аталған терминдерді қазақ тілінің ерекшеліктерін ескеру арқылы қолданған. Өйткені қазақ халқы кірме сөздерді өз ыңғайларына сай етіп қолданғаны белгілі. Тіліміздегі доктыр, өкіл (укол), Ресей, Мәскеу, бөтелке, үстел, жәшік, кәмпит және тағы да басқа сөздерді қазақи нақышпен айтылып, бүгінде өзіндік мағынаға ие болды. Әрине орыс тілінен енген сөздердің өзі латын тілінен алынған. Сол доктор, физиология, анатомия сөздері латын тілінен алынған. Түпнұсқаны қазақша нақышқа келтіру ұғымдарды халықаралық мағынасынан алшақтамай қолдану дегенді білдіреді. Түптеп келгенде ол қазақ тілінің және оның заңдылықтары мен дыбысталу ерекшеліктерін сақтап қалудың кепілі болып табылады.

Х. Досмұхамедұлы өзінің еңбегінің соңында Ағарту халық комиссариаты қабылдаған ғылыми терминдерді көрсетіп, әрқайсысының анықтамасын қоса береді. Келтірілген ғылыми терминдерді саралайтын болсақ, бүгінгі күнге дейін қолданып жүрген сөздер бар. Олардың қатарында зат алмасу, мамандану, түтікше без, бүйрек қуысы, қанның қызыл түйіршігі сынды басқа да енгізген сөздері қазіргі таңдағы медицина саласында қолданыста.

Ұлт қайраткерлері арасында орыс және батыс оқулықтарын да аударып, жаңадан ашылып жатқан қазақ мектептеріне қажетті оқулықтар шығару ісімен айналысқандары да болған. Мысалы, Қошке Кемеңгерұлы ақын, жазушы, драматург қана емес, ауыл шаруашылығы, химия, қазақ тілі оқулықтарының авторы, аудармашы болған. Қазақ тілі саласына қатысты 1925 жылы Мәскеу қаласынан «Қазақша-орысша тілмаш» еңбегі шығады. 1927 жылы Г.В. Архангельский құрастырған «Грамматика казахского языка» деп аталатын еңбектің редакциялығын басқарды. 1929 жылы Қызылорда қаласынан «Оқу құралы (жабыропалықтар үшін)» деп аталатын оқулығын жарыққа шығарды. «Оқу құралы» екі кітаптан тұрады. Бірінші кітап аптасына 12 сағат қазақ тілі оқылатын мектептер үшін бір жылдық оқу бағдарламасына

сай етіп жазылған. Аптасына 3–4 сағат қазақ тілі оқылатын жағдайда үш жылдық бағдарлама ретінде бөліп, үйлестіру керектігін ескертеді. Оған қоса Қошке Кемеңгерұлы өзі еңбекті үш жылдық бағдарламаға сай етіп, бөліп те береді. Қошке Кемеңгерұлы оқулық қарапайымнан күрделіге өту принципін басшылыққа ала отырып, жазған. Өзінің еңбегінде қазақ тіліндегі меңгеруге қиындық тудыратын тақырыптардың бірі тәуелдеу және есімшелердің септелу екендігін алға тарта отырып, тәуелдеу тақырыбын екінші жылға, ал есімшелерді үшінші жылға қалдырған. Қошке Кемеңгерұлы қазақ тілін оқыту әдістемесі мәселесіне келгенде әр мұғалім өзінің шеберлігіне байланысты түрлі тәсілдерді пайдалана алатындығын атап өтіп, өзінің әдіс-тәсілдерімен бөліседі. Мұғалім қазақ тілін оқытудың алғашқы жылында негізінен сөйлесуге көп мән беру керектігін көңіл бөледі. Алғашқы апталарда мұғалім оқушылардың тілін жаттықтыруға арнап, қазақ тілінің дыбысталуына мән беруді үйретуі тиіс деп санайды. Бір ескертетін жайт, бұл «Оқу құралы» қазақ тілді оқушыларға арналмаған. Сол себепті сөйлесу мен қазақ тілінің дыбысталуына ерекше көңіл бөледі. Тек оқу жылының ІІ жартыжылдығынан бастап қана, кітапты оқытуды бастау керектігін атап өтеді. Оқушы кітаппен таныса бастағанда әр сөз оған мәлім болу керектігіне көңіл аударады (Кемеңгерұлы, 2005: 48).

1927 жылы Ташкент қаласынан Қошке Кемеңгерұлы редакциясын басқарған «Грамматика казахского языка» атты еңбегі жарық көреді. Аталған еңбекті құрастырған Г.В. Архангельский болғанымен, алғысөзде аталған еңбек Қошке Кемеңгерұлының оқыған дәрістерінің негізінде құрастырылды деп айтады. 1924–1925 жылдары Қошке Кемеңгерұлы Түркістан шығыстану курстарында қазақ тілінен сабақ берген. Өз кезегінде Г.В. Архангельский дәрістерді жүйелеп, тек синтаксис бөлімдеріне толықтырулар ғана енгізеді. Еңбекте жаңа сөз тудыратын жұрнақтар, етістіктерге назар аударылады. Еңбек барысында авторлар: Фонетика. Әріптер мен олардың дұрыс жазылуы; Дыбыстардың бөлінуі; Үндестік заңы; Дыбыстардың өзгеруі; Дыбыстардың түсіп қалуы; Екпін; Морфология; Фонетика; Септік; Жалғау; Сын есім; Сан есім; Есімдік сынды қазақ тілінің негізгі заңдылықтарын нақты мысалдардың негізінде қарастырады (Кемеңгерұлы, 2006: 10–78). Қошке Кемеңгерұлы жазған және редакциясын басқарған аталған еңбектер қазақ тілі мен оның оқыту әдістемесіне қатысты тың жаңалықтарға толы болды деп айта аламыз. Әрине оқулықтардың қазақ тілді мектептерінде қолданыла қоймаған да болар. Дегенмен қазақ тілінің заңдылықтарының ғылыми тұжырымдалуы мен оған деген сұранысты толыққанды өткен.

Осы ретте атап өтетін тағы бір жайттың бірі математикадан оқулық жазған авторлардың бірі Әлімхан Ермеков болып табылады. Алайда Әлімхан Ермековтің еңбегі Міржақып Дулатовтың еңбегінен бірнеше жылдан кейін ғана барып жарық көрді. Егер де Міржақып Дулатовтың «Есеп құралы» алғаш рет 1914 жылы жарық көрсе, Әлімхан Ермековтің «Ұлы математика курсы» оқулығы 1935 жылы жарық көрді. Оқулық екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде аналитикалық геометрия негіздері болса, екінші бөлімде дифференциал және интеграл негіздері қамтылған. Алайда бұл оқулық мектеп емес, жоғары техникалық мектептер, сонымен бірге техникумдарға арналған. Автор оқулықтың кіріспе бөлімінде әлі де болса математикалық терминдердің қазақша қалыптаса қоймағандығын және уақыттың тапшылығы салдарынан түрлі қателіктер болу мүмкіндігін жоққа шығармады. Оқулықты жазу барысында терминдерді қалыптастыру мен берілген есептерді орышадан аударып, жауаптарын шығаруға көмектескен Бөкейханұлы Райымжанға алғысын білдіреді (Ермеков, 1995: 280). Райымжан Бөкейханұлы Азихан Бөкейхановтың баласы.

XX ғасырдың 20–30 жылдарында Қазақстандағы зайырлы білім беру жүйесіне сай келетін оқулықтар мен бүтіндей осы бағыттағы жұмыстарда өзіндік рөл атқарған тұлғалардың бірі — Сұлтанбек Қожанов болды. 1922 жылдың желтоқсан айында Түркістан Республикасы Кеңестерінің XI съезі барысында Ағарту халық комиссариатының алдағы жылы атқаратын жоспары бекітіледі. Осы жылдары тек Қазақстан ғана емес, Түркістан республикасы да белсенді

түрде зайырлы білім беру жүйесіне артықшылықтар беріп, осы бағыттағы барлық саланы дамыту ісін қолға алады. Білім саласында орын алып отырған мәселелер туралы толыққанды мәліметтерді Сұлтанбек Қожанов өзінің баяндамасында келтіреді. Мәліметтерге қарағанда Түркістан Республикасының білім саласын қолдау мақсатында жұмсалатын қаражаттың тым аз екені белгілі болады. Ол тек оқулық қана емес, сонымен қатар мектептің материалдық-техникалық жағдайын жақсарту, оқуға қажетті құралдар, оқушылардың киімдері сияқты маңызды мәселелерді де қамтиды. Нәтижесінде Сұлтанбек Қожановтың баяндамасынан кейін мемлекеттік бюджеттің 30 %, ал жергілікті бюджеттің 24 % халық ағарту ісіне жұмсалатын болып шешім қабылданады (Қозғамбаева, 2020: 564).

Сұлтанбек Қожанов жалпы білім беру ісіне үлкен көңіл бөліп, білімнің қоғам өміріндегі маңыздылығына ерекше мән берді. Мысалы өзінің «Қырғыз-қазақ арасында халық ағарту жұмысы» деп аталатын мақаласында «...бір жұрттың жұрт болып сақталуы, жұртшылығын сақтай алуы, ана тіліне ие болып, ұлт мәдениеті арқылы ұлттар теңдігіне, ұлттар бірлігіне жетуі де ұлт мектептеріне байланысқан», – деп тұжырымдайды. Міне, осы тұжырымды ойын қазақ халқы үшін ең керектісі де осы ұлт мектептері екендігін атап өтеді. Ал ұлттық мектептер деген ұғымды Сұлтанбек Қожанов оқыту тілімен тығыз байланыстырған. Қазақ халқының басына сондай мәртебе түсіп, заман талаптарына сай келетін мектептері ашыла қалса, ол міндетті түрде қазақ тілінде болуы шарт деп санайды. Тым болмағанда бастауыш сыныптары қазақ тілінде болғаны дұрыс дей келе, ең бастысы мұндай бастауыш сыныптарының саны жеткілікті болғандығының маңызы жоғары болуына ерекше мән береді. Оқушылардың тегіс қазақ тілінде оқуының жағымды жақтары көп болады десе, өз уақытынан бұрын жат тілге байланып, сауатын ашса, мың қате болып сорлайды деп нақты тұжырым жасайды (Қожанұлы, 2009: 123). Алаш арыстарының тым болмағанда бастауыш сыныптарында қазақ тілінде оқуы керек деген ұсыныстары күні бүгінге дейін өзекті мәселе.

Қорытынды

XX ғасырдың 20–30 жылдары ұлт зиялыларының қазақ тіліндегі оқулықтар даярлаудағы қызметі жоғары болды. Жарық көрген барлық оқулықтар қазақ тілді орта үшін түсінікті тілде жазылып, зайырлы білім беру жүйесінің талаптарына сай даярланды. Ғылыми терминдердің де қазақша нұсқасын жасап, қазақ тілін ғылыми тіліне айналдыру әрекеттері табысты жүрді. Түрлі пән оқулықтары арқылы ұлт зиялылары тарихи сананы қалыптастыру, сапалы білім беру мен тәрбиелілік бағыттағы міндеттерді де жүзеге асырды. Барлық жарыққа шыққан оқулықтар білім алушылардың сауаттылығын арттыруға бағытталды. Оқулықтар жалпы әдістемелік талаптарға сай жазылды. Ұлт зиялылары жазған оқулықтардың ұтымды тұсы қазақ халқының тұрмысы мен өмір сүру ерекшеліктерін ескере отырып жазылуында болды.

ДЕРЕККӨЗДЕР

ОҚО МА – Оңтүстік Қазақстан облысы мемлекеттік архиві.
РФ МА – Ресей Федерациясы мемлекеттік архиві.
ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.

SOURCES

SASKR — State archive of South Kazakhstan region.
CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.
SARF – State Archive of the Russian Federation.

ӘДЕБИЕТТЕР

Батырханова, Муканов, Серикбай, 2019 — *Батырханова Ж., Муканов Г., Серикбай Б.* Иллюстрация учебников: история и современные методические принципы / Қазақ кітабы: Алаш қайраткерлерінің кітап басу ісінің дамуына қосқан үлесі. Алматы: Қазақ университеті, 2019. 248 б.

- Досмұхамедұлы, 2019 — *Досмұхамедұлы Х.* Адамның тән тірлігі. Алматы: Қазақ тілі, 2019. 320 б.
- Досмұхамедұлы, 2017 — *Досмұхамедұлы Х.* Еңбектері: Бірінші том. Жан саулығы. Алматы: Арыс, 2017. 432 б.
- Ермеков, 1995 — *Ермеков Ә.* Ұлы математика курсы. Алматы: РБК, 1995. 280 б.
- Кемеңгерұлы, 2006 — *Кемеңгерұлы Қ.* Үш томдық шығармалар жинағы. 2 т. Алматы: Алаш, 2005. 336 б.
- Кемеңгерұлы, 2006 — *Кемеңгерұлы Қ.* Үш томдық шығармалар жинағы. 3 т. Алматы: Алаш, 2006. 240 б.
- Қозғамбаева, 2020 — *Қозғамбаева Г.Б.* Сұлтанбек Қожановтың ағартушылық қызметі / Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы. № 2(65). 2020. 564 б.
- Қожанұлы, 2009 — *Қожанұлы С.* Шығармалары. – Алматы: Арыс, 2009. 352 б.
- Мажитаева, Қалыбаева, 2010 — *Мажитаева Ш., Қалыбаева С.Б.* XX ғасыр басындағы қазақша оқулықтардың тілі туралы / Қарағанды университетінің хабаршысы. № 2 (58). Қарағанды, 2010. 142 б.
- Дулатұлы, 2013 — *Міржақып Дулатұлы.* Алты томдық шығармалар жинағы. Том 4. Алматы: Мектеп, 2013. 344 б.
- Дулатұлы, 2013 — *Міржақып Дулатұлы.* Алты томдық шығармалар жинағы. Том 6. Алматы: Мектеп, 2013. 344 б.
- Тілешов, Қамзабекұлы, 2014 — *Тілешов Е., Қамзабекұлы Д.* Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: Сардар, 2014. 528 б.

REFERENCES

- Batyrganova et al., 2019 — *Batyrganova Zh., Mukanov G., Serikbaj B.* Iliustrasiya uchebnikov: istoria i sovremennyye metodicheskie prinsipy [Textbook illustration: history and modern methodological principles]. Qazaq kitabı: Alash qairatkerlerinin kitap basu isinn damuyna qosqan ulesi. Almaty: Qazaq universiteti, 2019. 248 p. [In Rus.].
- Dosmuhameduly, 2019 — *Dosmuhameduly H.* Adamnyn tan tirligi. Almaty: Qazaq tili, 2019. 320 p. [In Kaz.].
- Dosmuhameduly, 2017 — *Dosmuhameduly H.* Enbekteri [Works]. Vol.1. Almaty: Arys, 2017. 432 p. [in Kaz.].
- Dulatuly, 2013 — *Dulatuly M.* Alty tomdyq shygarmalar jinary [Collection of works in 6 volumes]. Vol 4. Almaty: Mektep, 2013. 344 p. [in Kaz.].
- Dulatuly, 2013 — *Dulatuly M.* Alty tomdyq shygarmalar jinary. [Collection of works in 6 volumes]. Vol 6. Almaty: Mektep, 2013. 344 p. [in Kaz.].
- Ermekov, 1995 — *Ermekov A.* Uly matematika kursy. Almaty: RBK, 1995. 280 p. [In Kaz.].
- Kemengeruly, 2005 — *Kemengeruly K.* Ush tomdyq shygarmalar zhinary [Collected works in 3 volumes]. Vol. 2. Almaty: Alash, 2005. 336 p. [In Kaz.].
- Kemengeruly, 2006 — *Kemengeruly K.* Ush tomdyq shygarmalar zhinary [Collected works in 3 volumes]. Vol. 3. Almaty: Alash, 2006. 240 p. [In Kaz.].
- Qozgambayeva, 2020 — *Qozgambayeva G.B.* Sultanbek Qozhanovtyn agartushylyq qyzmeti [S. Qozhanov's educational activities]. Bulletin of the Abai KazNPU. History and Socio-political sciences series. No 2(65). 2020. 564 p. [in Kaz.].
- Qozhanuly, 2009 — *Qozhanuly S.* Shygarmalary [Works]. Almaty: Arys, 2009. 352 p. [in Kaz.].
- Mazhitaeva, Qalybayeva, 2010 — *Mazhitaeva Sh., Qalybayeva S.B.* XX gasyr basyndagy qazaqsha oqulyqtardyn tili turaly [On the language of Kazakh textbooks of the early 20th century]. Bulletin of the Karagandy University. No 2(58). Karagandy, 2010. 142 p. [in Kaz.].
- Tilshov, Qamzabekuly, 2014 — *Tilshov E., Qamzabekuly D.* Alash qozgalysy. Ensiklopedialyq anyqtamalyq [Alash movement. Encyclopedic reference book]. Almaty: Sardar, 2014. 528 p. [in Kaz.].

МАЗМҰНЫ

ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ӘДІСНАМА

Бенхур Ч., Жолдасұлы Т.

ҚАЗАҚСТАН ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖӘНЕ ТҮРІК МЕДИАСЫ.....7

Ван Каппел Г., Томас А.

ҚАЗІРГІ ЗАМАН ЖӘНЕ ТОТАЛЬДЫ СОҒЫС: ТАБЫСТЫ АЛЬЯНС? (СЫНИ ТАЛДАУ).....16

Қуанбай О.Қ.

ЖАПОНИЯНЫҢ ПОСТБИПОЛЯРЛЫ ЖҮЙЕ ДӘУІРІНДЕГІ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ.....26

Нұрмұхамбетов А.А.

XX ҒАСЫР БАСЫНДА ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ

ОҚУЛЫҚТАР ДАЙЫНДАУДАҒЫ РӨЛІ.....41

Ошан Ж., Бөтөнөев Ж.С.

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУШЫЛАРЫ ЗЕРТТЕУІНДЕГІ ҚЫТАЙ АРХИВИ

ҚҰЖАТТАРЫНДАҒЫ БҰРЫТТАР (ҚЫРҒЫЗДАР) ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТТАР.....53

Ужкенов Е.М., Шотанова Ғ.А., Морякова М.Т.

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫ ТАРИХЫНДАҒЫ КӨШПЕЛІ ЭЛИТА:

ЕЖЕЛГІ МЕМЛЕКЕТТЕН КӨШПЕЛІ ИМПЕРИЯҒА ДЕЙІН.....68

ТАРИХ

Бижигитова Қ.С. Джемпеисова Ж.М.

XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҒЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ КАЗАҚТАРЫ:

СӘЙКЕСТЕНДІРУ ЖӘНЕ ӨЗІН-ӨЗІ СӘЙКЕСТЕНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....84

Дүйсенова Н.К., Смағұлов Б.К.

МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙДІҢ 1940–1950 ЖЫЛДАРДЫҢ

БАСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ.....97

Комилов Н., Қасымова, Д.Б., Байжұманова З.Б.

«САДУАҚАСОВШЫЛДЫҚ» МӘНМӘТІНІНДЕГІ КСРО-ДАҒЫ

ТЕРГЕУ ІСІ МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ БҰРМАЛАУШЫЛЫҚТАРЫ (1928–1938).....111

Коньрова А.М.

1860–1890 ЖЫЛДАРДАҒЫ ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ

ҚОНЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫ: ТАРИХИ-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ.....124

Мұхатова О.Х.

ВЕРНЫЙ ЕРЛЕР ГИМНАЗИЯСЫ ЖӘНЕ ЖЕТІСУ АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ.....138

Ташағыл А., Мұқанова Г.Қ.

КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТҰҒЫШ АСТАНАСЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ.....154

Шукеева А.Т., Буканова, Р.Г. Утегенов М.З.

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТЫҢ ИГЕРУ

АУДАНДАРЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ТАРИХЫ.....166

АНТРОПОЛОГИЯ

Картаева Т., Даубаев Е., Алтынбекова Э.

«ХАН ОРДАСЫ» ҚОРЫҚ-МУЗЕЙІНДЕГІ

ҚҰДЫҚТЫ ҚАЙТА ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ТӘЖІРИБЕСІ.....179

Сакенов С., Бороффка Н.

ҚОЛА ОРАҚ-ШАЛҒЫ – БУРАБАЙ МАҢЫНАН ТАБЫЛҒАН ЗАТ.....194

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРИЯ МЕТОДОЛОГИИ

Бенхур Ч., Жолдасулы Т. НЕЗАВИСИМОСТЬ КАЗАХСТАНА И ТУРЕЦКАЯ ПРЕССА.....	7
Ван Капель Г., Томас А. СОВРЕМЕННОСТЬ И ТОТАЛЬНАЯ ВОЙНА: УДАЧНЫЙ АЛЬЯНС? (КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)	16
Куанбай О.К. ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ЯПОНИИ В ЭПОХУ ПОСТБИПОЛЯРНОЙ СИСТЕМЫ.....	26
Нурмухамбетов А.А. РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ПОДГОТОВКЕ УЧЕБНИКОВ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.....	41
Ошан Ж., Ботоноев Ж.С. СВЕДЕНИЯ О БУРЫТАХ (КЫРГЫЗАХ) В КИТАЙСКИХ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ, ИЗУЧЕННЫХ КАЗАХСКИМИ ВОСТОКОВЕДАМИ.....	53
Ужкенов Е.М., Шотанова Г.А., Морякова М.Т. КОЧЕВАЯ ЭЛИТА В ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ: ОТ РАННЕГО ГОСУДАРСТВА ДО КОЧЕВОЙ ИМПЕРИИ.....	68

ИСТОРИЯ

Бижигитова К.С., Джампеисова Ж.М. ПРОБЛЕМЫ ИДЕНТИФИКАЦИИ И САМОИДЕНТИФИКАЦИИ СЕМИРЕЧЕНСКИХ КАЗАКОВ В КОНЦЕ XIX–НАЧАЛЕ XX ВВ.	84
Дуйсенова Н.К., Смагулов Б.К. ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ В ПЕРИОД 1940 – НАЧАЛА 1950-Х ГОДОВ.....	97
Комилов Н., Касымова Д.Б., Байжуманов З.Б. ПРЕДВЗЯТОСТЬ МАТЕРИАЛОВ СЛЕДСТВИЯ В СССР В КОНТЕКСТЕ «САДВОКАСОВЩИНЫ» (1928–1938)	111
Коньрова А.М. ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА ЦАРСКОЙ РОССИИ В КАЗАХСТАНЕ В 1860–1890-Е ГОДЫ: ИСТОРИКО–ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.....	124
Мухатова О.Х. ВЕРНЕНСКАЯ МУЖСКАЯ ГИМНАЗИЯ И ЖЕТЫСУСКИЕ ДЕЯТЕЛИ ДВИЖЕНИЯ АЛАШ.....	138
Ташагыл А., Муканова Г.К. СУДЬБА ПЕРВОЙ СТОЛИЦЫ СОВЕТСКОГО КАЗАХСТАНА.....	154
Шукеева А.Т., Буканова Р.Г., Утегенов М.З. ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ В ЦЕЛИННЫХ РАЙОНАХ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА.....	166

АНТРОПОЛОГИЯ

Картаева Т., Даубаев Е., Алтынбекова Э. ПРАКТИКА РЕКОНСТРУКЦИИ КОЛОДЦА В МУЗЕЕ-ЗАПОВЕДНИКЕ «ХАН ОРДАСЫ»	179
Сакенов С., Бороффка Н. БРОНЗОВЫЙ СЕРП-КОСА – НАХОДКА ИЗ ОКРЕСТНОСТИ БУРАБАЯ.....	194

CONTENTS

THEORY OF METHODOLOGY

Benhür Ç., Zholdassuly T. INDEPENDENCE OF KAZAKHSTAN AND THE TURKISH PRESS.....	7
Van Cappel G., Thomas A. MODERNITY AND TOTAL WAR: A SUCCESSFUL MARRIAGE? (A CRITICAL ANALYSIS)	16
Kuanbay O.K. JAPAN'S FOREIGN POLICY IN THE POST-BIPOLAR SYSTEM ERA.....	26
Nurmukhambetov A.A. THE ROLE OF THE NATIONAL INTELLIGENTSIA IN THE PREPARATION OF TEXTBOOKS IN KAZAKH LANGUAGE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY.....	41
Oshan ZH., Botonoev ZH. INFORMATION ABOUT THE BURYTS (KYRGYZ) IN CHINESE ARCHIVE DOCUMENTS STUDIED BY KAZAKH ORIENTALISTS.....	53
Uzhkenov E.M., Shotanova G.A., Moryakova M.T. NOMADIC ELITE IN THE HISTORY OF THE KAZAKH STEPPE: FROM THE EARLY STATE TO THE NOMADIC EMPIRE.....	68

HISTORY

Bizhigitova K., Jampeissova ZH. THE PROBLEMS OF IDENTIFICATION AND SELF-IDENTIFICATION OF THE SEMIRECHYE COSSACKS IN THE LATE XIX th – EARLY XX th CENTURIES.....	84
Duisenova N., Smagulov B. THE MAIN ACTIVITIES OF THE CENTRAL STATE MUSEUM IN THE PERIOD BETWEEN 1940S AND EARLY 1950S.....	97
Komilov N., Kassymova D., Baizhumanova Z. BIAS OF INVESTIGATION MATERIALS IN THE USSR IN THE CONTEXT OF "SADVOKASOVSHINA" (1928–1938)	111
Konyrova A. RESETTLEMENT POLICY OF TSARIST RUSSIA IN KAZAKHSTAN IN THE 1860S–1890S: HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC ANALYSIS.....	124
Mukhatova O. VERNY MEN'S GYMNASIUM AND ZHETYSU FIGURES OF THE ALASH MOVEMENT.....	138
Tashagyl A., G. Mukanova G. THE FATE OF THE FIRST CAPITAL OF SOVIET KAZAKHSTAN.....	154
Shukeyeva A.T., Bukanova R.G., Utegenov M.Z. EVERYDAY LIFE HISTORY IN VIRGIN LANDS OF THE NORTH KAZAKHSTAN.....	166

ANTHROPOLOGY

Kartaeva T., Daubaev Y., Altynbekova E. THE PRACTICE OF WELL RECONSTRUCTION IN THE «KHAN ORDASY» MUSEUM- RESERVE.....	179
Sakenov S., Boroffka N. THE BRONZE SICKLE-SCYTHE – A FIND FROM THE VICINITY OF BURABAY.....	194

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы

2023. 10(1)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 28.03.2023.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК
Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй